

Liv eller død?

Gladiatorers overlevelsesmuligheder i Romerriget

Jesper Carlsen

Gladiatorkampe blev i modsætning til boksning og pankration aldrig en del af antikens olympiske lege, hvortil Thomas Heine Nielsen har viet en stor del af sin forskning. Selv om en moderne forsker har kaldt gladiatorkampene for “history’s most bloody sport,” så er det mere end tvivlsomt, om de kan kaldes for en kampsport.¹ Gladiatorkampe, *munera*, var fra begyndelsen tæt forbundet med begravelse og særligt medlemmer af Roms elite. Denne kobling forsvandt først i Rom i kejsertiden, da Augustus forbød de private gladiatorforestillinger til fordel for lege arrangeret af prætorerne. Gladiatorforestillinger i forbindelse med begravelser fortsatte imidlertid uden for Rom og i provinserne, hvor de samtidig var en obligatorisk del af magistraternes ansvarsområde og havde forbindelse til kejserkulten med præster som arrangører. I selve Rom kan gladiatorkampene derimod fortolkes som en form for ritualkrige, hvor publikum kunne opleve Romerrigets fjerne sejre som underholdning og samtidig havde mulighed for at udtrykke deres (u)tilfredshed med styret.²

Denne artikel vil fokusere på et enkelt aspekt af gladiatorkampene i Romerriget: gladiatorernes overlevelsesmuligheder og diskutere om gladiatorkampene var så blodige, som populærkulturen og titlerne på mange mere eller mindre seriøse værker antyder. Michael Grant, hvis bog fra 1967 i mange år var et af de få værker på engelsk, hævdede endda, at gladiatorforestillingerne sammen med Holocaust under nazismen var verdenshistoriens to mest voldelige institutioner:

-
1. Meijer (2005).
 2. Wiedemann (1992).

For this is one of the extremely few epochs of human history to have achieved cruelty on a scale as numerically lavish as ancient Rome. The Assyrians and Genghis Khan and Timur, and English and other slave traders, are competitors. But the two most quantitatively destructive institutions in history are Nazism and the Roman gladiators.³

Der er tydeligt tale om en overdrivelse, som skal fremme forståelsen, men spørgsmålet står stadigvæk tilbage, om gladiatorkampene var kampe på liv og død eller spilfægteri mellem professionelle kæmpere til ære for et talstærkt publikum?

De første gladiatorkampe i Rom er omtalt i forbindelse med begravelsen af senatoren D. Iunius Brutus Pera i 264 f.Kr. Her kæmpede tre par gladiatorer, men antallet af optrædende steg hurtigt. Højdepunktet i republikansk tid blev nået i 65 f.Kr., da Cæsar som ædil arrangerede en forestilling med 320 par til ære for sin far, der var død mere end 20 år tidligere.⁴ Dette understreger, at gladiatorkampene havde fået en politisk dimension, selv om de stadigvæk altid blev forbundet med lege til ære for afdøde familiemedlemmer. At gladiatorkampene havde ændret karakter, fremgår indirekte af Ciceros diskussion af smerte og *virtus* i *Tusculanae disputationes*, hvor han hævder, at gladiatorkampene kan give tilskuerne en nyttig lektion i sejrsmægen, æresfølelse og dødsforagt selv hos slaver, da ingen har set en dødsdømt gladiator, som "har klemmet hovedet ned mellem skuldrene." Herefter fortsætter Cicero med følgende interessante betragtning:

Det hævdes fra flere sider at gladiatorkampene er en grusom og umenneskelig forlystelse, og jeg er ikke langt fra at give dem ret, således som de foregår nu til dags. Men dengang forbrydere kæmpede på blanke våben, fik man af dette spil en anskuelig belæring om udholdenhed og dødsforagt, som var mere værd end mange formaninger.⁵

3. Grant (1967) 8. For værker med titler, der ikke altid svarer til deres seriøse analyser, se for eksempel: Plass (1995), Futrell (1997), Kyle (1998), Junkelmann (2000), Teyssier (2009) og Nossov (2010).

4. Se Carlsen (1987) for en kort oversigt over gladiatorkampenes historie.

5. Cic. Tusc. 2.41 (oversættelse: O. Foss); Wistrand (1992) 77-79.

Dette antyder, at der på Ciceros tid fandtes gladiatorforestillinger, som ikke gjaldt liv og død, og at romerske borgere måske var begyndt at optræde i arenaen. Denne udvikling kulminerede, da Augustus forbød forestillinger uden nåde, *munera sine missione*, og han kritiserede offentligt, at Neros bedstefar, L. Domitius Ahenobarbus, der blev konsul i 16 f.Kr., alligevel arrangerede sådanne forestillinger.⁶ De kendes imidlertid fra indskrifter fra blandt andet Makedonien og Milet, hvor det understreges, at de blev gennemført med kejserens tilladelse.⁷ I Minturnae i Italien arrangerede en *duumvir* ved navn P. Baebius Iustus i 249 e.Kr. en forestilling, hvor 10 farlige bjørne blev dræbt under dyrekampene, og 11 gladiatører mistede livet i et tilsvarende antal gladiatorkampe.⁸ Augustus forbød også, at senatorer og deres efterkommere samt medlemmer af ridderstanden optrådte i arenaen. Dette forbud blev overtrådt mange gange, selv om det blev gentaget, og optræden af senatorer og riddere er en fast bestanddel af narrativerne om Caligula, Nero, Domitian, Commodus og Caracalla.⁹

Missio

De bedste kilder til gladiatorernes overlevelsesmuligheder er gravindskrifter, som i mange tilfælde opregner den afdødes kampe og deres resultater. Det drejer sig om i alt godt 500 latinske og græske indskrifter,¹⁰ hvortil kommer kampprogrammer, hvori resultaterne omtales, samt graffiti fra Pompeii, hvor gladiatorernes karriere i nogle få tilfælde nævnes. Et typisk eksempel på den førstnævnte gruppe er gravindskriften over Flamma, der kæmpede som *secutor*, og som stammede fra Syrien, men døde på Sicilien:

-
6. Suet. Aug. 45.3; Suet. Nero 4. Ville (1981) 404-6; Coleman (2000). For Domitius Ahenobarbus se Carlsen (2006) 80-81.
 7. AE 1971, no. 430-31; SEG 1985, no. 1132. Carter (2006/2007) 100-1.
 8. CIL X 6012 = ILS 5062 = EDR 130407. Fora (1996) 71-73, no. 34.
 9. Carlsen (2019) med henvisninger.
 10. Coleman (2019) 5.

Flamma s[e]cutor vix(it) an(nis) XXX/ pugna[vi]t XXXIII vicit XXI/ stans VIII missus III nat(ione) Syrus/ hui[c] Delicatus/ coarmio merenti fecit.

Flamma, *secutor* fra Syrien, levede 30 år. Han kæmpede 34 gange, vandt 21, 9 *stans*, 4 *missus*. Hans våbenfælle, Delicatus, rejste (denne sten), fordi han fortjente det.¹¹

Flamma, der døde i en alder af 30 år, kæmpede altså 34 gange, hvoraf han vandt de 21. Ni kampe endte med *stans missus* og fire gange var resultatet *missus*. Indskriften rejser således det fundamentale spørgsmål, hvilken forskel der er mellem *stans missus* og *missus*? Kathleen Coleman har i en af sine banebrydende artikler, "Defeat in the Arena" (2019), analyseret disse to udtryk, og hun konkluderer, at *missus* er benådning for en god og tapper indsats i en tabt kamp.¹² Samme konklusion når en anden fremtrædende gladiatorforsker, Michael Carter, i sin seneste artikel, hvor han formulerer det på denne prægnante måde: "Release from the fight: He deserved to live, not to die."¹³ *Stans missus* er derimod en uafgjort kamp, hvorefter begge kæmpere kunne fortsætte deres karriere, som det blandt fremgår af det eneste relief med afbildning af kvindelige gladiatører (fig. 1), som stammer fra Halikarnassos.¹⁴

Med andre ord kan Flammas karriere med 21 sejre, 9 uafgjorte og 4 nederlag ikke siges at være prangende, men vi ved ikke, om hans sidste nederlag var fatalt, eller om han døde en naturlig død eller af sine sår efter en sejr eller en uafgjort kamp.

Fra Rom har vi overleveret en række gravindskrifter, der bevidner meget forskellige gladiatorkarrierer. Den 20-årige Macedo fra Alexandria, der kæmpede som thraker, døde således i sin debut, og i lighed med Flamma var det hans våbenfæller, som rejste gravstenen:

11. CIL X 7297 = ILS 5113 = EDR 170437. Buonocore (1992) 102-3, no. 70; Coleman (2019) 3-4.

12. Coleman (2019) 2-12. Allerede i Coleman (2000) 488.

13. Carter (2021) 236.

14. Se Coleman (2000) og Carlsen (2014) 442-46 med henvisninger til yderligere litteratur om kvindelige gladiatører.

*D(is) M(anibus)/ Macedoni thr(aeci)/ tiro(ni) Alexandrin(o)/ ben(e)
mer(enti)*

*fec(it)/ armatura Thraecum/ universa vix(it) ann(is) XX/ men(sibus) VIII
die(bus) XII.*

Til de dødes ånder. Macedo, thraker, nybegynder fra Alexandria. De thra-

kerbevæbnede kollegaer rejste (denne sten), fordi han fortjente det. Han le-
vede 20 år, 8 måneder, 12 dage.¹⁵

*Fig. 1: Relief fra Halikarnassos med to kvindelige gladiatorer, Amazon og Achilla. Indskriften
over deres hoved, ἀπελύθησαν, viser, at kampen endte uafgjort (British Museum. Inv. GR
1847,0424.19)*

En anden thraker fra Alexandria, M. Antonius Exochus, havde derimod en helt anden
glorværdig karriere:

15. CIL VI 10197 = ILS 5089 = EDR 110921. Sabatini Tumolesi (1988) 80 no.92.

*M. Antonius Exochus/ Thr(aex)/ M. Antonius/ Exochus nat(ione)/ Alexan-
drinus/ Rom(ae) ob triumph(hum)/ Divi Traiani die II/ tiro cum Araxe
Cae(saris)/ st(ans) miss(us)/ Rom(ae) mun(eris) eiusd(em) / die VIII Fim-
briam/ lib(erum) (pugnarum) VIII miss(um) fe(cit)/ Rom(ae) mun(eris) ei-
usd(em)/ [...].*

M. Antonius Exochus/ thraker. M. Antonius/ Exochus fra Alexandria kæpede som nybegynder i Rom på den anden dag af den guddommelige Trajans triumf mod den kejserlige slave Arax. Sendt væk stående. Han kæmpede under de samme lege i Rom på ottende dagen mod den frie Fimbria, der havde kæmpet 8 gange og blev sendt væk sendt stående. Han kæmpede i Rom under de samme lege ...¹⁶

Fig. 2: CIL VI 10194

16. CIL VI 10194 = ILS 5088 = EDR 073633. Robert (1940) 289-90; Sabatini Tumolesi (1988) 80-81 no. 92; Coleman (2019) 9-10.

Den fragmentariske indskrift kendes kun fra en 1500-tals tegning (fig. 2), men Exochus debuterede med en uafgjort kamp mod en kejserlig slave under kejser Trajans posthume forestillinger efter triumfen mod parterne i 119 e.Kr.

En uge efter kæmpede han igen, men denne gang mod en gladiator, Fimbria, der var en fri mand og som havde kæmpet 8 gange tidligere. Exochus vandt tilsyneladende, mens Fimbria blev benådet. Exochus optrådte åbenbart flere gange under disse lege, men resten af hans karriere er desværre ukendt. Det er værd at bemærke, at Exochus på et tidspunkt blev frigivet, og han synes således at have modtaget et træsværd, *rudis*, som bevis på, at han ikke længere var slave og gladiator.¹⁷

Fig. 3: CIL V 5933

17. Ville (1981) 325-29.

Mit fjerde eksempel på en gladiatorgravindskrift kommer fra Milano.

Den 22-årige *secutor* Urbicus døde efter 13 kampe, og det var hans samleverske gennem 7 år og deres to døtre, som sørgede for stelen, hvor en gladiator med et hævet sværd i højre hånd og et skjold i venstre – formentlig Urbicus – var afbildet sammen med en hund (fig. 3):

D(is) M(anibus)/Urbico secutori/ primo palo, nation(e) Flo/rentin(o) qui pugnavit XIII/ vixsit (!) ann(is) XXII Olympias/ filia quem (!) reliquit me(n)si(bus) V/ et Fortune(n)sis filiae/ et Lauricia uxor/ marito bene merenti/ cum quo vixsit ann(is) VII./ ...

Til de dødes ånder. Til Urbicus, *secutor* af første division, fra Firenze, som kæmpede 13 gange. Han levede 22 år. Datteren Olympia, som han efterlod i en alder af 5 måneder, datteren Fortunensis og hustruen Lauricia (rejste denne sten) til ægtemanden, med hvem hun havde levet i 7 år, fordi han fortjente det. ...¹⁸

Med navne som disse var såvel Urbicus som Laurica formentlig slaver, og det kan derfor undre, at hun omtaler sig selv som *uxor*, der betegner hustruen i et retsgyldigt romersk ægteskab. Denne upræcise sprogbrug optræder imidlertid i mange indskrifter fra Italien og litterære kilder som for eksempel Cato den Ældres håndbog om romersk landbrug. Med andre ord opfattede slaverne tilsyneladende deres papirløse forhold på linje med et ægteskab.

To graffiti fra Pompeii viser en vis M. Attilius' to første kampe som gladiator. Begge gange besejrer han langt mere erfarne modstandere, der begge har 12 sejre, og som begge opnåede *missio* efter nederlaget til M. Attilius, hvis navn antyder, at han var en romersk borger, som frivilligt havde meldt sig som gladiator. Den ene graffiti viser endda hans modstander uden hjelm knælende foran ham (fig. 4).¹⁹

18. CIL V 5933 = ILS 5115 = EDR 124255. Gregori (1989) 67 no. 50; Carter (2006/2007) 97-99.

19. CIL IV 10236; IV 10238. Coleman (2000) 494.

Fig. 4: CIL IV 10238

Det er selvfølgelig ikke metodisk holdbart at generalisere om gladiatorers overlevelsesmuligheder ud fra disse få indskrifter, som næppe er repræsentative for gladiatorerne som helhed. For det første er det kun en brøkdel af gravindskrifterne fra Romeriget, som er overleveret. For det andet var det kun en forsvindende del af gladiatorerne, som fik en gravindskrift. Trods debutanten Macedo var det normalt kun de mere succesfulde gladiators, der måske var blevet frigivet i lighed med Exochus, som opnåede dette. I de fleste tilfælde var det ligesom Urbicus en hustru, som sørgede for et mindesmærke, eller våbenfæller, der betalte for det, således som det skete i Flammias og Macedos tilfælde. På den anden side er disse indskrifter de eneste kilder fra gladiatorerne selv og deres pårørende, da de relevante litterære kilder er skrevet af mandlige medlemmer af eliten.

George Ville forsøgte sig ikke desto mindre med beregninger over gladiatorers overlevelsesmuligheder på grundlag af det corpus af gladiatorindskrifter, som var publiceret på daværende tidspunkt. Det skete i det fundamentale værk *La gladiature en Occident des origines à la mort de Domitien* (1981), som sammen med Louis Roberts *Les gladiateurs dans l'Orient grec* (1940) danner begyndelsen på den moderne, seriøse forskning i gladiatorkampe. Villes overordnede konklusioner er ikke blevet alvorligt anfægtet af senere publicerede indskrifter, og hans beregninger viser, at i gennemsnit blev en gladiator 22,5 år, og 100 gladiatorkampe ville ende med døden for 19 deltagere eller knap 10%.²⁰ Selv om dødelighedsraten tilsyneladende steg i slutningen af 2. og 3. årh. e.Kr., rejser det spørgsmålet, om baggrunden for de relativt lave dødstal i gladia-

20. Ville (1981) 318-25; Hopkins & Beard (2005) 87; Mann (2011) 104-7.

torkampene, som delvist hænger sammen med gladiatorernes rekruttering og deres juridiske status.

De optrædende

Gladiatorer bestod af tre hovedgrupper. Den største gruppe var slaver, inklusive krigsfanger, som i begyndelsen måske kæmpede med deres egne våben. Nogle slaver var blevet solgt af deres herre til en gladiatortræner eller promotor, *lanista*, som ejede gladiatortruppen og som lejede dem ud til arrangørerne af forestillingerne uden for Rom. En anden gruppe gladiatorer udgjordes af kriminelle af lav status, som var blevet dømt til at kæmpe som gladiatorer, *ad ludum*. Hertil kommer frie frivillige som Fimbria, men deres relative andel lader sig ikke fastslå. Det samme gælder de sidstnævntes motiver til at underkaste sig gladiatorskolernes hårde disciplin og vælge et berygtet erhverv på kanten af det romerske samfund, selv om nogle gladiatorer også opnåede status som sexsymboler.²¹ Litterære kilder peger på fattigdom og gæld som årsager til valget, men det sker ofte i en stærkt retorisk sammenhæng, der rejser tvivl om troværdigheden.²²

En dom *ad ludum* var ikke nødvendigvis identisk med en sikker dødsstraf. Et reskript fra hadriansk tid bestemte, at de dømte kunne blive fritaget efter 3 år og opnå deres frihed efter 5 år.²³ Det er oplagt at pege på økonomiske årsager til tildelingen af *missio*, således som også Kathleen Coleman har gjort.²⁴ Gladiatorerne var en investering for deres *lanista*, og ifølge juristen Gaius skulle arrangøren af en gladiatorforestilling, som normalt lejede de optrædende hos en *lanista*, betale en 50 gange højere pris, hvis en gladiator blev dræbt.²⁵ Dette skulle sætte gladiatortræneren i stand til at købe en ny slave som erstatning for den dræbte gladiator, men en ren økonomisk forklaring overser de kulturelle og sociale aspekter ved tildelingen af *missio*, der normalt blev foretaget af tilskuerne og ikke af arrangørerne eller modstanderen. Dette skete næppe af ren barmhjertighed, men hang sammen med kampens kvalitet og gladiator-

21. Coleman (2019) 12-3. Sexsymbol: Juv. 6.103-113.

22. Ville (1981) 246-255, og Wiedemann (1992) 106-110, med henvisninger.

23. FIRA II, 572. Hopkins (1983) 24; Carlsen (2011) 87.

24. Coleman (2019) 2-3.

25. Gai. Inst. 3.146. Carter (2006/2007) 100-1; Carlsen (2011) 90-91.

forestillingernes uskrevne normer og kampregler for de enkelte gladiator typer eller 'vægtklasser'.

Gladiator kampe blev ledet af dommere, *summa rudis* og *secunda rudis*, der kendes fra mosaikker, og som bar en hvid toga og en lang stok (fig. 5).

Fig. 5: Mosaik fra Nennig, som viser dommeren i aktion under en gladiator kamp

De kunne også stoppe en kamp, hvis den ene gladiator ikke selv havde overgivet sig ved at holde tommelfingeren i vejret og kaste sit skjold på jorden. Som påpeget af Michael Carter er det netop forestillingens regler, som var en medvirkende årsag til, at kun cirka hver femte kamp havde en fatal udgang for den ene part. Det overordnede formål med gladiator kampene var ikke at dræbe modstanderen, men at vinde og "a

demonstration of bravery in the face of death, and of discipline and skill with arms.”²⁶ Forestillingerne havde i høj grad fokus på den individuelle gladiator, og der var på mange måder tale om en kampsport med egen æstetik og æreskodeks. Moderne sportshistorikere og idrætssociologer taler om konkurrencer med en vind og tab kode,²⁷ hvor nogen har vundet, og andre har tabt. På mange måder passer gladiator-kampene bedre til koden vind-tab end til en liv-død kode.

I en række gravindskrifter fra den østlige del af Romerriget fremhæves det, at den afdøde gladiator ikke havde såret nogle eller havde reddet mange modstandere i sine kampe. Det gælder for eksempel Aias fra Thasos, som døde en naturlig død og som blev mindet af sin hustru.²⁸ Dette kunne afspejle en form for kammeratskab mellem gladiatorer fra samme trup, der også kommer til udtryk i de gravindskrifter rejst af våbenfæller, som blev citeret i artiklens begyndelse. Det antydes endvidere på en gravstele fra Amisus i Lilleasien, hvor Diodoros beskylder Skæbnen, *Moira*, og en svigefuld dommer for sin død efter at have fældet sin modstander, Demetrios. Gravstelen blev rejst af “en god ven”, og Michael Carter foreslår, at denne kunne være identisk med Demetrios og dermed udtryk for venskab mellem gladiatorer fra samme trup.²⁹ Denne gravindskrift er samtidig en fin illustration af forskellene mellem de latinske og græske indskrifter, idet *Moira* og den fatale modstander ofte optræder på de sidstnævnte i modsætning til de mere prosaiske latinske, som virker mere stereotype med angivelse af navn, alder og antal kampe med udfald.

Som et sidste aspekt af denne diskussion af *missio* i forbindelse med gladiator-kampe bør det for en god ordens skyld nævnes, at det mest populære motiv på relieffer og mosaikker med gladiatorfremstillinger er den gladiator, som har overgivet sig og som i en ydmygende positur venter på publikums dom: *missio* eller død (fig. 6).³⁰

26. Carter (2006/2007) 101.

27. Damkjær 2003.

28. Robert (1940) 113-15, no. 55. Mann (2011) 217, no. 80; Carter (2006/2007) 107 med andre eksempler.

29. Robert (1940) 130-1, no. 79. Carter (2006/2007) 110-11; Mann (2011) 257, no. 170; Coleman (2019) 18-19.

30. Coleman (2019) 21-25; Flecker (2015) indeholder et omfattende katalog af gladiatorrelieffer ikke kun fra Italien, som titlen kunne antyde. Se endvidere Hahn (2017) for en bredere analyse.

Fig. 6: Relief med dødsstødet fra Apollonia

Dødsstødet optræder dog også på en række relieffer, herunder en serie, som erindrede de lege i Hierapolis i Frygien, som præsten Cn. Arrius Apuleius Aurelianus og hans hustru havde givet. Her står der ligefrem, at gladiatoren Odysseus “blev slagtet” (Ὀδυσσεὺς ἐ[σ]φάγη) (fig. 7).³¹

31. Ritti & Yilmaz (1998) 471-79.

Fig. 7: Relief fra Hierapolis af gladiatoren Odysseus, som ikke blev tilkendt missio

Andre relieffer, men uden indskrifter, viser den besejrede gladiator, som i overensstemmelse med Ciceros fremstilling i *Samtaler i Tusculum* venter på eller modtager dødsstødet med stoisk ro, hvilket afspejler deres professionalisme som et eksempel til efterfølgelse.

Konklusion

Gravindskrifter afslører, at en gladiator i løbet af sin karriere foruden sine sejre også kunne opnå en række uafgjorte resultater og endda lide flere nederlag uden, at det fik fatale følger for ham. Gladiatorkampe var således langt fra altid en kamp på liv eller død, og det var normalt publikum og ikke arrangøren, der afgjorde en tabende gladia-

tors skæbne. Det er således en overdrivelse at kalde dem “history’s most bloody sport”, men gladiatorforestillingerne var blodige. Dette image skyldtes imidlertid i meget højere grad dyrekampene og offentlige henrettelser, som var en integreret del af programmet overalt i Romerriget. Derimod var kampene mellem de professionelle gladiatorer kulminationen på en forestilling, og de blev ofte offentliggjort i kampprogrammet inden forestillingerne. Gladiatorkampe var i høj grad kampe om ære og prestige, som i gennemsnit kun hver femte eller sjette gang fik en dødelig udgang for taberen.

Litteraturliste

- Buonocore, M. 1992. *Epigrafia anfiteatrale dell'Occidente romano, III. Regiones Italiae II-V, Sicilia, Sardinia et Corsica*, Roma.
- Carlsen, J. 1987. *Dødens Skueplads. Amfiteatre og gladiatorer i Romerriget*. Århus.
- Carlsen, J. 2006. *The Rise and Fall of a Roman Noble Family: The Domitii Ahenobarbi 196 BC – AD 68*, Odense.
- Carlsen, J. 2011. "Exemplary Deaths in the Arena: Gladiatorial Fights and the Execution of Criminals", i Engberg, J. *et al.* (eds.), *Contextualising Early Christian Martyrdom*. Frankfurt am Main: 75-91.
- Carlsen, J. 2014. "Gladiators in Ancient Halikarnassos", i Karlsson, L. *et al.* (eds.), *Studies presented to P. Hellström*. Boreas 35. Uppsala: 441-50.
- Carlsen, J. 2019. "Spectacle Entertainments in the Late Republican Books of Cassius Dio's Roman History", i: Osgood, J. & Baron, Ch. (eds.), *Cassius Dio and the Late Roman Republic*. Leiden: 158-75.
- Carter, M. J. 2006/2007. "Gladiatorial Combat: The Rules of Engagement", *The Classical Journal* 102: 97-114.
- Carter, M. 2021. "Gladiators", i Futrell, A. & Scanlon, T. F. (eds.), *Sport and Spectacle in the Ancient World*. Oxford: 232-41.
- Coleman, K. M. 2000. "Missio at Halicarnassus", *Harvard Studies in Classical Philology* 100: 487-500.
- Coleman, K. M. 2019. "Defeat in the Arena", *Greece & Rome* 66: 1-36,
- Damkjær, S. 2003. "Kunstens og idrættens æstetik", i Ballisager, O. & Damkjær, S. (eds.), *Kroppens die*. Århus: 43-58.
- Flecker, M. 2015. *Römische Gladiatorenbilder: Studien zu den Gladiatorenreliefs der späten Republik und der Kaiserzeit aus Italien*. Wiesbaden.
- Fora, M. 1996. *Epigrafia anfiteatrale dell'Occidente Romano, IV. Regio Italiae I: Latium*. Rom.
- Futrell, A. 1997. *Blood in the Arena. The Spectacle of Roman Power*. Austin.

- Grant, M. 1967. *Gladiators*. London.
- Gregori, G. L. 1989. *Epigrafia anfiteatrale dell'Occidente romano. II. Regiones Italiae VI-XI*. Rom.
- Hahn, J. 2017. "Rituals of killing: public punishment, *munera* and the dissemination of Roman values and ideology in the *Imperium Romanum*", i Vanacker, W. & Zuiderhoek, A. (eds.), *Imperial Identities in the Roman World*. New York: 36-60.
- Hopkins, K. 1983. *Death and Renewal: Sociological Studies in Roman History*. Cambridge.
- Hopkins, K. & Beard, M. 2005. *The Colosseum*. London.
- Junkelmann, W. 2000. *Das Spiel mit dem Tod. So kämpften Roms Gladiatoren*. Mainz.
- Kyle, D.G. 1998. *Spectacles of Death in Ancient Rome*. London.
- Mann, C. 2011. 'Um keinen Kranz, um das Leben kämpfen wir!' *Gladiatoren im Osten des Römischen Reiches und die Frage der Romanisierung*. Berlin.
- Meijer, F. 2005. *The Gladiators: History's Most Deadly Sport*. London (også i tysk og italiensk oversættelse).
- Nossov, K. 2010. *Gladiator: The Complete Guide to Ancient Rome's Bloody Fighters*. Oxford (Oversat fra russisk; 2006; også på italiensk).
- Plass, P. 1995. *The Game of Death in Ancient Rome*. Madison.
- Ritti, T. & Yilmaz, S. 1998. *Gladiatori e venationes a Hierapolis di Frigia*. Rom.
- Robert, L. 1940. *Les gladiateurs dans l'Orient grec*. Paris.
- Sabbatini Tumolesi, P. 1988. *Epigrafia Anfiteatrale dell'Occidente Romano, I. Roma, Rom*.
- Teyssier, E. 2009. *La mort en face: le dossier gladiateur*, Arles.
- Ville, G. 1981. *La gladiature en Occident des origines à la mort de Domitien*. Rom.
- Wiedemann, Th. 1992. *Emperors and Gladiators*. London.

Wistrand, M. 1992. *Entertainment and violence in ancient Rome: The attitudes of Roman writers of the first century A.D.* Göteborg.